

МОРАЛЬНІСТЬ, РОЗВИТОК І ВИХОВАННЯ У ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНЬОМУ Й РЕЛІГІЙНОМУ ДИСКУРСАХ: ВІТЧИЗНЯНА ТРАДИЦІЯ

MORALITY, DEVELOPMENT AND EDUCATION IN PHILOSOPHICAL-EDUCATIONAL AND RELIGIOUS DISCOURSES: DOMESTIC TRADITION

У статті йдеться про те, що формування моральних якостей особистості на основі загальнолюдських цінностей, гармонізації інтелектуальної, емоційної й вольової сфер розвитку особистості постають сьогодні найголовнішими виховними завданнями. Причому слід мати на увазі, що моральне виховання є органічною складовою цілісного педагогічного процесу поряд з фізичним, розумовим, трудовим й естетичним вихованням, що і надає можливість формування всебічно й гармонійно розвинутої особистості. Моральне виховання здійснюється в процесі всієї життєдіяльності особистості і, з одного боку, враховує всі впливи середовища, а з другого, саме воно впливає на світоглядно-ціннісні орієнтації й поведінку людини в усіх сферах її життя. Проблема виховання духовно-моральних якостей у молодого покоління, її гострота не слабшала ніколи. Як свідчить аналіз сучасних виховних практик і теоретичних досліджень, у сучасному суспільстві ця проблема набуває особливої актуальності, оскільки соціально-економічні й політичні зміни як в нашій країні, так і в світовому освітньому просторі призвели до зміни й у сфері морально-етичних цінностей і норм поведінки людини.

Існують думки, що у моральному вихованні сучасних дітей негативні явища зумовлені безліччю причин, значна частина яких пов'язана з відходом книжки на другий план, з відходом базових цінностей. Місце їх зайняв екран телевізора чи комп'ютера, персонажі яких не завжди вирізняються моральною чистотою й високою духовністю; матеріальні цінності в багатьох сім'ях підносяться над духовними, тому в дітей спотворені уявлення про громадянськість і патріотизм, справедливість і доброту, милосердя й великодушність; у гонитві за розвитком інтелекту та добробутом багато батьків не беруть до уваги необхідність роботи над вихованням душі своєї дитини, над розвитком її моральних і духовних якостей.

Ключові слова: релігія, учнівська молодь, релігійні практики, духовно-моральні якості, моральний розвиток, духовність, культура.

The article states that the formation of moral qualities of the individual on the basis of human values, harmonization of intellectual, emotional and volitional spheres of personality development are today the most important educational tasks. And it should be borne in mind that moral education is an organic component of a holistic pedagogical process, along with physical, mental, labor and aesthetic education, which gives the opportunity to form a fully and harmoniously developed personality. Moral education is carried out throughout the life of the individual and, on the one hand, takes into account all the influences of the environment, and, on the other hand, it influences the outlook-value orientation and behavior of man in all areas of his life. As the analysis of modern educational practices in modern society shows, this problem is of particular relevance, since socio-economic and political changes in our country and in the world educational space have led to changes in the sphere of moral and ethical values.

It is believed that in the moral upbringing of modern children, negative phenomena are caused by many reasons, many of which are related to the departure of the book into the background, and, consequently, to the departure of basic values. Their place was occupied by the screen of the television and the computer, the characters of which are not always distinguished by moral purity and high spirituality; material values in many families are elevated above the spiritual, so children are distorted about their citizenship and patriotism, justice and kindness, charity and generosity; in the pursuit of the development of intelligence and material well-being, many parents do not take into account the need to work on the upbringing of their child's soul, on the development of their moral and spiritual qualities.

Analyzing the work of scientists, we can see that researchers differently consider the construction of the concept of work on the moral education of student youth. Problems of religious ethics teaching in modern educational institutions are actively discussed in academia, including the block of questions concerning the moral-religion-freedom relationship.

Key words: religion, young people, religious practices, spiritual and moral qualities, moral development, spirituality, culture.

УДК 37.017.93

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2019.21.1-2>

Жмак К.В.,

аспірант кафедри дошкільної освіти і соціальної роботи

Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

Постановка проблеми. Проблема виховання духовно-моральних якостей у нового покоління, її гострота не слабшала ніколи. Як свідчить аналіз сучасних виховних практик і теоретичних досліджень, у сучасному суспільстві ця проблема набуває особливої актуальності, оскільки соціально-економічні й політичні зміни як в нашій країні, так і у світовому освітньому просторі призвели до зміни й у сфері морально-етичних цінностей і норм поведінки людини.

Існують думки, що у моральному вихованні сучасних дітей негативні явища зумовлені безліччю причин, значна частина яких пов'язана

з відходом книжки на другий план, з відходом базових цінностей. Місце їх зайняв екран телевізора чи комп'ютера, персонажі яких не завжди вирізняються моральною чистотою й високою духовністю; матеріальні цінності в багатьох сім'ях підносяться над духовними, тому в дітей спотворені уявлення про громадянськість і патріотизм, справедливість і доброту, милосердя й великодушність; у гонитві за розвитком інтелекту й матеріальним добробутом багато батьків не беруть до уваги необхідність роботи над вихованням душі своєї дитини, над розвитком її моральних і духовних якостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналізуючи наукову літературу, можна простежити, що далеко не всі виховні впливи середовища знаходять місце в процесі формування моральності молодого покоління. Однією з найгостріших і обговорюваних проблем в цьому контексті постає проблема доцільності використання в освітньому процесі релігійних знань і релігійного дискурсу. Правомірність місця, займаного релігією в нашому суспільстві, ні в кого не викликає сумніву попри те, що ще не змінилося покоління, яке пройшло через численні заборони на прояв релігійності душі, на справжню, а не номінальну свободу віросповідання.

Моральне виховання й навчання сьогодні набуває нові грані та рівні обговорення. Важливого значення вивчення концептуальних засад морального виховання учнівської молоді набуло в працях філософів і педагогів минулого: Аристотеля, Дж. Локка, І. Канта, Конфуція, Платона, Сенеки, Г. Сковороди, Сократа, Л. Фейєрбаха, А. Шопенгауера та інших. Зокрема проблеми й перспективи взаємодії світської й релігійної систем освіти в Україні висвітлюються в сучасних дослідженнях релігієзнавців, таких як М. Бабій, М. Закович, С. Здіорук, А. Кислий, А. Колодний, П. Кралюк, О. Саган та інші. Психолого-педагогічні пояснення доцільності релігійного й духовного виховання висвітлюються в наукових працях сучасних учених – І. Беха, О. Вишневського, І. Мищишин, М. Савчин, О. Сухомлинської, Т. Тхоржевської та інших. Вони всі доводять необхідність віри й знання.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналізуючи роботи вчених, можна побачити, що дослідники по-різному розглядають побудову концепції роботи з морального виховання учнівської молоді. У наукових колах активно обговорюються проблеми викладання релігійної етики в сучасних навчальних закладах, зокрема блок питань, що стосуються взаємозв'язку мораль – релігія – свобода. На нашу думку, чітко простежується тенденційне бачення дослідниками й педагогами-практиками процесу організації морального виховання на релігійних цінностях.

Отже, проблема моральності, розвитку й виховання у філософсько-освітньому й релігійному дискурсах потребує ґрунтовного вивчення.

Мета статті – довести необхідність урахування в моральному вихованні всіх впливів і дискурсів, зокрема філософського, релігійного та світоглядних систем, що історично склалися.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи важливість релігії та який вплив вона б могла чинити на дитячі душі в разі внесення викладання її канонів у навчальні плани й програми загальноосвітніх установ, варто поставити деякі запитання. Наприклад, а чи може сучасна школа займатися

релігійною освітою? Чи правомірно використовувати школу для релігійної освіти? В яких межах і формах може здійснюватися релігійна освіта в школі? Чи впливає релігія на духовно-моральне виховання молодого покоління? Чи є введення основ віровчення в програми шкіл життєво необхідним для формування цілісного світорозуміння й світобачення дитини, для її духовно-морального виховання та різнобічного розвитку?

Термін «моральність» (від лат. *moralis* – норв, характер, звичка) є засобом становлення особистості, її самоврядування та впорядкування взаємин між людьми на основі загальних уявлень про норми, принципи та ідеали, що підносять до цінностей добра [5, с. 232]. Зазначимо, що під мораллю (моральністю) мається на увазі предмет вивчення етики, тоді як сам термін належить до відповідної галузі знання – моральної філософії. Поділяючи думку А. Гусейнова і Р. Апресяна, ми вважаємо, що мораль перебуває на двох взаємопов'язаних, але різних рівнях, особистісному й соціальному. На думку авторів, мораль постає як:

– характеристика особистості, сукупність моральних якостей, чеснот, наприклад правдивість, чесність, доброта;

– характеристика взаємин між людьми, сукупність моральних норм (вимог, заповідей, правил), наприклад «не вбивай», «не кради», «не бреш» [3, с. 6]. Саме тому ми подаємо загальний аналіз терміна «мораль» у двох рівнях: рівень морального виміру особистості, рівень морального виміру суспільства. Не залишаємо поза увагою й думку авторів про те, що етика являє собою систему знання про певні галузі людського життя, а її особливість полягає в тому, що вона доречна й корисна в системі освіти тому, що передбачає не лише навчання й розширення світогляду, але й удосконалення індивідуальних якостей, духовний розвиток особистості [3, с. 3].

Термін «розвиток» у філософському словнику розглядається як вид руху, якісної зміни (а не кількісної) системи, що має незворотний характер і, на відміну від хаотичної зміни, має три ознаки: «По-перше, це безліч якісних змін. По-друге, це низка якісних, в основному незворотних змін. По-третє, це спрямовані зміни системи. Розвиток – це якісні, в основному незворотні, спрямовані зміни системи» [5, с. 314].

Категорія «розвиток» відрізняється від категорії «виховання», оскільки виховання сьогодні – це сприяння становленню сутнісних сил особистості, що відбувається в процесі її залучення до створеної людством системи цінностей. За підтвердженням тлумачення звернімося до поняття «виховання» у Національній програмі виховання дітей та учнівської молоді в Україні: «Виховання – процес залучення особистості до засвоєння вироблених людством цінностей, створення сприятливих

умов для реалізації свого природного потенціалу й творчого ставлення до життя, спрямований на утвердження суспільно значущих норм і правил поведінки особистості» [6].

Для використання і розрізнення термінів «розвиток» і «виховання» у нашому дослідженні важливо врахувати наукове положення етичної науки про те, що категорія «добро» – це збереження й розвиток життя, тоді як «зло» – її знищення й приниження [3, с. 172].

Осмислення проблеми розвитку духовності, ступенів морального розвитку особистості знаходимо в спадщині вітчизняного філософа, публіциста, педагога Сергія Йосиповича Гессена (1887–1950 рр.). Метою освіти, на його думку, є не тільки залучення учня до культурних і наукових здобутків людства. Учений вважав, що мета освіти – це формування високоморальної, вільної та відповідальної особистості, а своєрідність особистості, підкреслював учений, в її духовності. «Освіченість, – писав С. Гессен, – правильніше було б закріпити за більш внутрішнім, “духовним”, змістом культурного життя, що поєднує науку, мистецтво, моральність і релігію» [2, с. 26].

Зазначимо, що С. Гессен також звертав увагу на розвиток сильної особистості, яка криється не в природній силі психофізичного організму, а в тих духовних цінностях, якими переймається її душа. Особистість виховується лише через роботу над позаособистісними завданнями. Вона виховується через творчість, спрямовану на досягнення цілей науки, мистецтва, права, релігії, господарства, вимірюється культурою, створеною людиною в межах цих завдань [2, с. 73–74].

Розглядаючи роботи вчених, можна зазначити, що розв’язання проблеми морального розвитку та виховання особистості є цінністю не тільки для філософії, психології, соціології, але й для педагогіки як науки, для практики загальноосвітньої та вищої школи. Підкреслимо, що принципове значення для розв’язання проблем морального виховання особистості мають наукові роботи вітчизняних філософів, педагогів, психологів, серед яких такі автори, як С. Аскольдов, В. Вернадський, С. Гессен, М. Драгоманов, В. Зеньківський, І. Ільїн, П. Кудрявцев, Н. Ліфінцева, М. Пирогов, В. Розанов, К. Ушинський, І. Франко та інші.

У забезпеченні ефективності духовно-морального виховання учнівської молоді, на нашу думку, важлива роль належить організації культурно-освітнього середовища. Саме тому духовно-моральне виховання учнівської молоді є педагогічно організованим досвідом, який допомагає кожній особистості творчо виявити прагнення до вищих цінностей, вільного самовизначення в них. У цьому педагогічно організованому досвіді формується духовний світ особистості, її моральність і прагнення до саморозвитку.

Н. Ліфінцева, розглядаючи теоретико-методологічні підстави духовно-морального виховання особистості, писала про те, що духовному становленню сприяють література, читання, хороша поезія, захоплення вчинком, живий рух, предметна дія, спрямована на інших, практика, активна дія, смислова, а не революційна або навіть інноваційна. На думку автора, щоб активізувати духовні сили людини, сприяти її духовному розвитку, треба виконувати заповіді, моральні закони, а також багато трудитися над собою.

Процесу гармонійного розвитку, морального виховання й нормам поведінки вчить релігія. Релігія традиційно пов’язана з освітою, вона передбачає релігійну освіту самих різних ступенів, від початкового до вищого – богословського. У процесі релігійного життя формуються принципи, традиції, а потім і цілісна система релігійної освіти. У сучасну епоху потреба в релігійній освіті виникла в самого суспільства. На те є вагомі причини, головні з яких, на нашу думку, це необхідність подолання бездуховності сучасної цивілізації та моральне виховання нового покоління.

Недоліком сучасної системи освіти є недостатня кількість морального виховання, а це негативно позначається на всьому суспільстві, проявляючись, зокрема, в стихійному формуванні культури «вседозволеності», споживацького ставлення до людей, до природи, життя.

Ми фіксуємо величезне зростання випадків девіантної поведінки серед дітей, підлітків і молоді – від втеч з дому до тяжких злочинів, наркоманії, тобто деградацію ціннісних орієнтирів сучасних людей. Історія вкотре ставить перед нами одвічні питання про сенс буття, про добро й зло, про моральне і аморальне. Від того, яку сьогодні ми дамо на них відповідь, багато в чому залежить доля кожної людини й російського суспільства в цілому. Найважливішою проблемою сучасного суспільства є необхідність у формуванні успішної й водночас високоморальної особистості.

Релігія належить до розряду соціальних явищ, які завжди будуть нас супроводжувати. Православна церква відіграла величезну роль в політичному й духовному житті. Мотиви введення віровчення в освітній інститут були встановлені багаторічною традицією російської освітньо-виховної системи й підкріплені сучасними того періоду науковими дослідженнями й доводами. Можна згадати деякі з них, щоб зрозуміти, яку роль у вихованні молоді відводила релігії й церкві прогресивна наукова інтелігенція.

На захист релігійного виховання дитини висловлювалося багато мислителів. Важливі думки щодо духовності освіти, морального розвитку суспільства й виховання особистості містять роботи В. Андрущенко [6]. Зокрема учений-філософ вважав, що моральні цінності й пріоритети

суспільства зростають з культурно-історичних традицій, досвіду народу. Цінності контролюються й підтримуються громадською думкою, совістю людини, що дозволяє врегулювати відносини, забезпечувати порядок та злагоду в суспільстві.

Критикуючи мораль, що надсаджується тоталітарними режимами, В. Андрущенко підкреслював, що падіння моральності, культурні втрати розпочалися з революційних потрясінь 1917 р. Людина, яка все нищила, не могла стати моральною, а навпаки ставала морально небезпечною. На думку філософа, на сьогодні український народ, з часу проголошення незалежності й початку суспільного відновлення, повертається до людської цивілізації, до справжніх джерел моральності, виплеканих духовною культурою. Терміни й словосполучення, застосовані вченим для характеристики моралі сьогодення – «моральний самозахист і виживання», «морально розрихлене середовище», «ступінь моральної німоти», «злякисна розпуста дітей», «знуцання над особистістю і звичайна підлість», «моральна деградація суспільства», «моральні парадокси», «моральне роздвоєння особистості» тощо.

На нашу думку, однією з важливих умов розвитку морального виховання є введення в навчальний процес християнської культури. Так, вагомість християнської культури в моральному вихованні дітей підкреслюється В. Розановим. Найважливішим елементом його цілісного світогляду є філософсько-педагогічна ідея освіти, яку розвинено в роботах «Мета людського життя» й «Про основи теорії поведінки», в яких освіту й виховання він вважає необхідністю в житті кожного індивіда й суспільства. У його працях ми знаходимо такі поняття, як «духовно-моральна педагогіка», «моральне здоров'я», «вміння і навик любити людину», «моральна незручність», «внутрішнє домобудівництво», «глибока моральна прірва» тощо. Цікавою для нашого дослідження є думка філософа про те, що християнська релігія – це керівний моральний закон для життя людини, «відчувати горе й приниження, доки залишатимемося людьми» [7].

Також В. Розанов розглядав коло проблем, які пов'язані з педагогічним потенціалом християнської духовної культури. Вважає, чи дасть цей моральний закон «не можна ні пов'язувати з наукою, ні протиставляти їй. Якими б не були наші знання, Нагірна проповідь Спасителя залишиться вічною правдою, до якої ми будемо прагнути, доки не перестанемо бачити народну культуру виявом духу, мислитель вказував на її глибоку самотність: «Нас кроїв зовсім інший кравець, ніж француза чи німця, і не знаю, чи дав нам Бог довгий вік, але поки що ми хизуємося у своїй сукні й на свій манер».

Педагогічні ідеї вченого найбільш цікаво, на наш погляд, представлено у збірці статей «Сутінки

освіти» (1899 р.). Розкриваючи роль державного регулювання в системі освіти, місце вчителя в суспільстві, а також урочну систему, В. Розанов підкреслював, що для морального виховання дітей важливо не стільки навчання на уроках, скільки особливий поворотний пункт у внутрішньому розвитку, який стане визначальним. Так, автор писав: «Часто одна окрема розмова з людиною однакового розумового розвитку або випадково прочитана думка стає поворотним пунктом у внутрішньому розвитку. Кожен, згадуючи особисте минуле, знайде в історії свого духовного зростання важливі віхи, але щоб хоч якась із них пов'язувалася з одним із тисячі уроків, вислуханих в роки найкращого засвоєння, – цього, мабуть, ніколи й ніхто не знайде» [8, с. 10].

Окреслення термінологічного поля досліджуваної проблеми потребує звернутися до питання взаємозв'язку релігійно-філософської думки та педагогіки у моральному вихованні дітей. Підкреслимо, що ці питання у вітчизняній педагогіці розкрито К. Ушинським. Його педагогічні погляди відтворюють філософію природи й самої сутності людини. Саме К. Ушинський наполягає на необхідності вивчення цілісної особистості й саме він описав предмет антропології, яка мала вивчати й тілесну, і душевну природу людини. Учений пояснював, що в основі духовно-морального виховання дитини має бути розвиток почуттів, які є основою урівноваження й душевного спокою людини. Видатний педагог підкреслював значення християнської педагогічної культури для розвитку й виховання, адже заслуга християнства перед цивілізацією полягає в тому, що воно докорінно змінило природу людини, взаємини між людьми, оскільки внесло в життя людини принцип особистісної свободи. «Поки жива людина, – писав К. Ушинський, – вона може змінитися й з найглибшої безодні морального падіння сягнути вищого щабля моральної досконалості. Цей глибокий психологічний принцип, що переглядається нарешті і в європейських законодавствах (які взагалі зберегли багато язичницької, римської спадщини), внесений християнством у переконання людства» [9, с. 122].

Але сьогодні в галузі освіти визначилася суперечність між запитом суспільства на якісну духовну обґрунтовану освіту й слабкою здатністю нинішньої системи освіти реалізувати цей запит. Ми вважаємо, що духовно-моральні християнські цінності, які близькі до основних положень інших великих релігій, – це перше, що має об'єднувати зусилля держави й церкви, світської освіти та духовної просвіти. Це цінності патріотизму, любові до своєї країни, її історії, звичаїв, про які йдеться в церковних проповідях. Велике значення і для світської держави, і для вірян має розуміння цінності сім'ї та виховання дітей. І тут православна традиція є для нас природною опорою. Православ'я завжди підтримувало ідею й практику дружної багатодітної сім'ї. У біблійних

текстах описується все те, що є порушенням християнських заповідей: обман, дармоїдство, утиск тощо. Християнська традиція вимагає допомагати всім, кому важко, допомагати ближньому.

Важливо підкреслити, що православно-орієнтоване виховання сприяє прийняттю учнями традиційних для нашого суспільства духовно-моральних цінностей, що складають фундамент гармонійного розвитку особистості, забезпечує особистісну цілісність. При цьому духовність передбачає пробудження душі до духовного досвіду, розвитку почуття власної гідності й формування основних якостей духовної особистості – віри, добра, честі, совісті, любові, які буде розкрито у світлі національної традиції й безперервного зв'язку з Абсолютним Ідеалом, під яким в православ'ї розуміється особистісний Бог.

Висновки. Наші міркування, зрозуміло, не вичерпують складну, багатопланову, актуальну тему ролі релігійної ідеї в становленні системи освіти, у вихованні учнівської молоді.

Актуальність розглянутих питань можна запевняти для сучасної педагогіки. Неприпустимо підміняти релігію освітою, а освіту – релігією. Але в якихось розумних пропорціях потрібно знайти спосіб співіснування в житті сучасного суспільства науки, філософії, релігії. Релігійна ідея повинна бути адекватно представлена на всіх рівнях освіти, від початкової до вищої, в якості свідомо рефлексивного компонента культури, вписаного в загальний контекст морального вдосконалення особистості.

Отже, можна зробити висновок, що виховання й формування моральних якостей особистості – одне з головних завдань сучасної освіти й релігії,

на засадах загальнолюдських цінностей, гармонізації особистості, її інтелектуальної та емоційної сфери. Але не варто забувати про те, що моральне виховання є невіддільною частиною педагогічного процесу, воно відбувається в усіх сферах життєдіяльності людини, починаючи з її народження, і впливає на поведінку в усіх сферах життя.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Аскольдов С. О любви к Богу и любви к ближним. Вопросы философии и психологии (январь – февраль). Москва : тип. литогр. т-ва И. Н. Кушнерев, 1907. С. 110–147.
2. Гессен С.И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / отв. ред. и сост. П.В. Алексеев. Москва : Школа-Пресс, 1995. 448 с.
3. Гусейнов А.А., Апресян Р. Г. Этика: учеб. Москва : Гардарики, 2000. 472 с.
4. Ильин И.А. Аксиомы религиозного опыта. Москва : АСТ, 2002. 586 с.
5. Краткий философский словарь / А.П. Алексеев и др. ; под ред. А.П. Алексеева. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Проспект, 2008. 496 с.
6. Навчальна програма «Основи християнської етики для учнів 5-11 класів» ; рекомендовано МОН України (Лист 1/ II-6347 від 13 липня 2010 р.) / Т. Борщевський та ін. Київ : Літера, 2011. 64 с.
7. Розанов В.В. Народная душа и сила национальности / отв. ред. О.А. Платонов. Москва : Ин-т русской цивилизации, 2012. 992 с.
8. Розанов В.В. Сумерки просвещения : сб. статей по вопросам образования / изд. П. Перцова. Санкт-Петербург : тип. М. Меркушева, 1899. 240 с.
9. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии : в 2 т. Санкт-Петербург : типогр. А.М. Котомина, 1871. Т. 1. 438 с.